

ГАННА ДЯДЧЕНКО
МЕТАФОРИЧНІ СТРУКТУРИ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ «ЛЮДИНА»
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

Номінація 'людина' є одним із ключових мовно-естетичних кодів національної поетики. Адже від того, якою людиною бачить себе в межах своєї культури, залежить і стан цієї культури, і сприйняття носія інших етнокультурних цінностей.

Потреба самоідентифікації людини епохи постмодерну відчувається дуже виразно. На загал ця риса не унікальна, не позначена часовою чи ідейно-естетичною маркованістю, однак на шляху до реалізації зустрічає перепони. Це призводить до втрати відчуття цілісності, значущості особистісного «я» і зумовлює супровідні ознаки — психологічні комплекси та потребу відійти від індивідуального та максимально усереднитися серед собі подібних. Яскравим мовним сигналом цього процесу є активізація вживання іменників зі значенням збірності, множинності (*натовп, людва*), означуваних інвективними епітетами: *ця зрошена нелюдяна людва* (А. Бондар); *І повзе звідусюди понуре голяцтво — цей маленький народ із піском у ротах* (Ю. Андрухович); *Сотні облич змила швидка течія* (М. Савка); *я — трохи натовп, а більше — не натовп* (Б. Нечерда). Показовими є також розгорнуті метафоричні структури із стрижневим компонентом — дієсловом у формі множини, які з синтаксичного погляду прирівнюються до неозначено-особових односкладних речень: *так обіймають нас так люблять так жаліють/ так обривають нас/ так муляють так гріють* (А. Бондар).

Нездатність виявити і встановити межі власної автономності зумовлює ще один вектор образотворення, який реалізує мотив фізичного та душевного болю: *Я в очі глянула. Пече/ Моє поранене рамено* (М. Савка); *Знімаю біль разом з білизною,/ разом з клаптиками шкіри,/ складаю в скриню — на придане* (С. Сітало); *Я ховаю спотворене тіло,/ що до болю набридло/ (я б вбила)* (О. Воробйова); *немає нічого ріднішого за ці муки* (С. Жадан); *Я із каменю, бо це ніхто ні на мить/ Не збагнув, не пізнав, як же камінь болить* (М. Савка).

Експресема *біль* виразніше вербалізується у текстах, які окреслюють оцінку інтелектуальної діяльності або інтелектуального потенціалу (свого, сучасників, людства загалом). У такому разі оформлюється лексико-семантична опозиція, другим членом якої виступає мікрообраз *божевілля* (як варіант — *душевний біль*). Пор. поетичний зміст багатоконпонентної дієслівної метафори з негативною конотацією: *Глибока осінь, як клінічна смерть,/ Вгризається у мозок зголоділо* (Н. Воліваха). Мовна естетика наведеного образу не вписується в рамки традиційного трактування людини розумної (*homo sapiens*) — носія високих інтелектуальних та моральних рис.

При інтерпретації розуму, *здатності до інтелектуальної діяльності* як дистрибутивної характеристики людини часто з'являється мотив невпевненості, сумніву, розчарування. На мовному рівні це передусім виявляється в активнішому побутуванні атрибутів *божевільний, нерозумний, які* виконують функції кваліфікативних художніх означень до номінації *людина*, пор.: *Я сказав собі так: «Ти не зодчий цих стін./ Ти народжений жінкою в муках, ти син/ нерозумний»* (В. Герасим'юк); */в тім була заразність божевілля:/ посохлих губ, роздертої на грудях/ казенної смугастої піжами,/ у п'ястуці затислого ножа — І спітнілого руків'я ізоленти* (О. Забужко); *і серйозні думки розбіжаться/ мов каліч на милицях/ несусвітня дурня населить/різдвяну голову* (А. Бондар).

Вказана риса не належить до інноваційних явищ постмодерної поетики. Початки її окреслення можна віднайти, наприклад, у мовостилі В. Стуса: *А й спогади: сліпна коротка мить/ і ти в сльозах — обранена об мужа; Голодна, як проруб, І тропка вертикальна/ не видертись нею/ ні кроком ні оком/ ні рухом ні духом/ ні тілом зболілим/ ні горлом скривілим/ цю муку прелюту/ зажурені згорблені схилені плечі; Стара людина, сопки давні/ і кінь старий, і світ старий/ і всі утрати непоправні/ і біль — хоч душу роздери!*

Подальший розвиток експресеми *біль* відбувається у руслі теорії катарсису: духовне очищення й зростання людини відбувається через страждання, натомість відсутність болю (або несприйнятливості, нечутливості до нього) інтерпретуються як ознаки занепаду,

морального знищення особистості. Таку образотвірну тенденцію підтверджує наявність контекстуальної антонімічної пари в поезії Неди Нежданої: *Я вчилася науки розставань:/ Науки розрізняти біль недужний/І біль животворящий.*

Виразну семантичну домінанту сучасної української поезії становить образна характеристика *божесвільний*. В аналізованих текстах вона представлена за рахунок синонімічних художніх означень, послідовно поєднуваних із лексико-семантичними конкретизаторами номінації *людина*, пор.: *Згвалтована мрія пливла роздоріжжям,/ Повз неї проносився схиблений люд* (О. Москаленко).

При змалюванні зовнішнього портрета людини такий аксіологічний зміст означально-характеризаційних образів підтримується епітетами негативної семантики на зразок *непевний, стеряний*: *непевною ходюю дотикаюсь до саду* (І. Калинець); *до стеряного кліпання, болісно стятих брів на увімкнене світло* (О. Забужко).

Важливою художньою деталлю у створенні повноаспектного мовного образу людини є мікрообраз *очі*. Він виконує роль як деталі зовнішнього портрета, так і маркера внутрішнього світу особистості, причому обидва ці функціональні аспекти часто контамінуються. Наприклад: *[..]/ важкі як свинець у серці* (І. Калинець); *Очі зухвали виклично сяють; Тільки очі сумної діви,/ Що як теплий буристин* (М. Савка). Водночас метафоричні сполуки з дистрибутом *очі* вживаються для поетичної репрезентації візуального досвіду людини: *Всі скресання річок,/ залізничні пости,/ всі загублені зшитки, монети, листи,/ ціле місто з безладдям подій і речей/ застряє, ніби здобич, у пастці очей.* [...] *По часах небуття, по жовтій стерні,/ із усього спадку* *вціліють одні/ надбання зінциць,/ та вони, далебі,/ не належать ні Богові,/ ні тобі* (С. Жадан).

Наведені текстові ілюстрації дають змогу вибудувати такий асоціативно-метафоричний ряд: *візуальне сприйняття світу* → *запам'ятовування* → *набуття та збереження досвіду*. У такий спосіб відбувається перехід від сфери зовнішнього сприйняття до сфери внутрішнього почуття, який визначає наступний мотив сучасної мовотворчості, вербалізований в образі *пам'ять (спогад)*. У текстах він найчастіше вживається у складі предикативних структур у поєднанні з оказіональними епітетами-кольороназвами: *Спогади мої сповиті інеем,/ Застигають спогади в мені/Пам'ять на руках карбує лінії/ Білі-білі, ніжні і сумні* (О. Миронюк); *Жаль мені стріхи, бо сам я, мов комин, загруз/ білими спогадами в її мосяжній соломі* [...] *ти побачиш мене що навічно/ вкоренився у ґрунт солодкого спогаду* (І. Калинець); *щасливо жовта цегляна дорого хто мав дійти той дійшов/ ця вузькоколія дитячої пам'яті ніби на диханні шов* (С. Жадан); *Загублені спогади, дотик тремкої руки,/ Що поволі нанизує вервицю по намистині* (М. Савка). Такі сполуки здебільшого мають позитивно-оцінний характер, натомість негативна конотація менш поширена: */ пам'ять перетруситься дірява/ у пошуках добра від пропасниць./ І кинешся у себе, як диявол, з набряклими звірюками зінциць* (Б. Нечерда). У наведеному прикладі на тлі традиційного загальнономовного епітета *дірявий* у фразеологізованому сполученні *дірява пам'ять* ще яскравіше вирізняється негативний зміст порівняння *як диявол* та генітивної метафори, до складу якої включено лайливу номінацію *звірюка*. Метафоричні конструкції різного ступеня розгорнутості, які є носіями психологічних характеристик людини, відбивають широку гаму почуттів. Зокрема, функцію мотиватора виконують такі назви почуттів:

- *злість*: *Чував я, фрау, — ви тепер не ті:/ Ви злі тепер й немов оса кусливі* (А. Бондар); *старечий голос (уже не чоловічий, не жіночий,/ а тільки злий і сповнений розпуки!* (О. Забужко);

- *сум, печаль*: *І поєднає вітер дум/ В однім пориві наші руки,/ Та заболить тихенько сум/ Від неминучої розлуки* (О. Максименко); *А ти ідеши — печаль чийось толочиши./ В ногах чийось часом, як щеня,/ заскімлиши* (В. Голобородько); *Від кришталю-дзвінкої втоми — /Тамувати в собі жагу,/ Зберігати в очах невтомну/ іронічну печаль-нудьгу* (М. Савка);

- *радість*: *куточки вуст торкає трохи сміх* (С. Передрій); *Душа, на шкоду власному здоров'ю,/ Злетіла в небо наче диво-птаха* (О. Родинка);

- *сором*: *до сумління йдучи на жебри* (Б. Нечерда); *Я сором віджену./ Стікає воском наша ніч беззоряна* (М. Савка); *і сумління твоє забиває на все* (С. Жадан).

Експресеми *радість* і *печаль* часто поєднуються в рамках одного контексту, що також є однією із прикметних ознак сучасного українського поетичного текстотворення: *Ти була завжди радісною,/ як скляний пролісок з березневого осоння,/ але на твоїх плечах/ сиділи чорні птаці,/ чорні птаці печалі* (В. Голобородько). Експресія *радість* у наведеній ілюстрації створюється завдяки поєднанню сем 'світло', 'весна' та увиразнюється переносним уживанням прикметника *скляний* із появою okazіонального значення 'властивий склу, подібний до скла (блиском, прозорістю, дзвоном і т. ін.)'.

У корпусі метафор — психологічних характеристик людини особливе місце посідають слова зі стрижневими семами 'сором', 'сумління', 'совість'. Відповідно до новітніх морально-естетичних канонів, ці моральні константи трактуються по-іншому, прирошуючи нові відтінки значення із смисломодельовальною семою 'відсутність ознаки'. Підтвердженням цьому є метафоричне фразеологізоване сполучення *до сумління йдучи на жєбри* та метафоричний вислів із сленговим дієсловом *забивати*, ужитим у значенні 'не звертати уваги, злегковажити'. Пор. аналогічну мовно-поетичну інтерпретацію поняття 'немає сорому' у поезії С. Сапун: *Сумно, коли немає сорому,/ Якого хтось рівняє до душі*.

При змалюванні психологічного портрета сучасника частотними виявляються метафорично-метонімічні сполуки з дистрибутом *серце*. Відповідну активізацію пояснює, зокрема, традиція *кордоцентризму*, що передбачає емоційне, а не раціональне сприйняття світу. Однак показове для української мовно-поетичної традиції використання цього образу при експлікації теми кохання для сучасної поезії нетипове і простежується тільки епізодично: *вбивши мене/ ти перетворив її серце/ на камеру смертників* (О. Бригинець); *Я викресу з базальтових сердець/ Блошину дозу щирої любови* (А. Бондар).

Серед найбільш характерних метафоричних трансформацій — перенесення ознак зі сфери неживого на живе і навпаки. Вони реалізуються:

- у дієслівних метафорах: *Я йду тебе зустрічати/ Дощем в наполоханім житті* (О. Кислиця); *І говорила, і губи тріщали, як віск,/ В полум'ї слів* (О. Забужко); *Як вода, починаю маліти* (О. Забужко);

- розгорнутих метафорах на рівні тексту (*ми так глибоко/ забились у хату/як цвяхи у дошку/ що не те що чужого/ свого не бачим/ (наче рідна земля/ завбільшки із вошку)* (Т. Мельничук); *з-під високих потоків до мене біжиш,/ на холодному склі залишаючи тіло,/ все — розбрижане!.. срібно безмежний капіж* (В. Герасим'юк).

Остання ілюстрація засвідчує послідовне перенесення ознак із наступною модифікацією первинного змісту: *смерть* → *вода* → *особа (жінка)*: *а вона тільки усміхається,/ переливається сміхом, як весняна вода бескида* (В. Герасим'юк); *ти повітря/ ти смерть/ бо ти спиши мов вода/ галапагоська повія/ богиня/ біда/ із душею води/ що омие пороги/ до яких ще незвідана сила дороги* (С. П'ятаченко). Поетична генетика такого асоціативного зв'язку закорінена в язичницьких віруваннях.

Продуктивним засобом відтворення зовнішнього чи внутрішнього портрета людини виступають епітети-кольороназви, які увиразнюють її візуальну характеристику. Серед них найчастотнішими можна вважати колоративи *чорний*, *червоний* та *білий*. Пор. текстове розгортання відповідних епітетних рядів: *Повернуть ночі свій білявий лик* (Л. Лисенко); *іде/ дівчина в білому* (Т. Мельничук); *Зима. Офелія в саду./ Служниця чорна. Діва біла; Пасма його по плечах/ Чорними б'ють крильми* (М. Савка); *облиш твоя сукня не біла/ щоб плям уникати жагучих* (Ю. Бурковська); *абортів червоні пісні* (А. Бондар); *там відслонять заслону/ пурпуровій діві в червоній короні* (В. Махно). Частотність уживання названих колірних ознак не випадкова: *чорний*, *білий* та згодом *червоний* кольори були першими, котрі почала розрізняти людина, і ця найдавніша асоціація збереглась як кваліфікативна ознака національної поетичної свідомості.

Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що у тропеїчній парадигмі концептуального образу *людина* метафора закономірно посідає одне з визначальних місць. Розглянуті зразки української поезії кінця ХХ початку ХХІ ст. переконливо підтверджують, що тенденція до антропоцентризму художнього мовомислення активізує творення метафор, які за лексико-семантичними параметрами належать до тематичного поля «людина».